

בעלי המוסר על הפרשה פרשת ויגש

"אוי לנו מיום הדין, או לנו מיום התוכחה"

א. הקדמה

בפרשת ויגש מתואר המפגש המרגש בין יוסף לבין אחיו:

וְלֹא יָכַל יוֹסֵף לְהִתְאַפֵּק לְכָל הַנִּצְבִּים עָלָיו וַיִּקְרָא
הוֹצִיאוּ כָל אִישׁ מֵעַל יוֹסֵף וְלֹא עָמַד אִישׁ אִתּוֹ בְּהִתְוַדֵּעַ
יוֹסֵף אֶל אָחָיו. וַיִּתֵּן אֶת קְלוֹ בְּבִכֵי וַיִּשְׁמְעוּ מִצָּרִים
וַיִּשְׁמַע בֵּית פְּרָעָה. וַיֹּאמֶר יוֹסֵף אֶל אָחָיו אֲנִי יוֹסֵף
הָעוֹד אֲבִי חַי וְלֹא יָכְלוּ אָחָיו לָעֲנוֹת אֹתוֹ כִּי נִבְהָלוּ
מִפְּנָיו.

(בראשית, מ"ה, א - ג.)

במדרש רבה על פסוק ג' מובאים הדברים הבאים:

"ויתן את קולו בבכי ולא יכלו אחיו לענות אותו".
אבא כהן ברדלא אמר: אוי לנו מיום הדין אוי לנו
מיום התוכחה. בלעם, חכם של העובדי כוכבים, לא
יכול לעמוד בתוכחה של אתונו; הדא הוא דכתיב²
(במדבר, כ"ב, ל) "ההסכן הסכנתי לעשות לך כה
ויאמר לא". יוסף, קטנן של שבטים היה, ולא היו
יכולים לעמוד בתוכחתו; הדא הוא דכתיב (בראשית,
מ"ה, ג) "ולא יכלו אחיו לענות אותו כי נבהלו
מפניו". לכשיבא הקדוש ברוך הוא ויוכיח כל אחד
ואחד לפי מה שהוא, שנאמר (תהלים, נ', כא)
"אוכיחך ואערכה לעיניך", על אחת כמה וכמה.

(בראשית רבה [וילנא], פרשת ויגש, צ"ג, י.)

רבים מבעלי המוסר עסקו במדרש זה ובהשלכות הנובעות
ממנו לעולם עבודת המוסר. במהלך השיעור נעסוק
בשיחותיהם של שניים מבעלי המוסר, ר' יהודה ליב חסמן,
ור' יוזל הורביץ (הסבא מנהורברדוק).

ב. נקודת המבט האובייקטיבית כתוכחה

ר' יהודה ליב חסמן פותח בשאלה על דרשתו של אבא כהן
ברדלא:

ואיזה תוכחה אמר להם יוסף? אדרבה הרי קירבם
וניחמם שלא יעצבו וכו' וכו' כמבואר בפסוקים?

("אור יהל", ירושלים, תשס"א, פרשת ויגש, עמוד
צג.)

המדרש לומד קל וחומר מתוכחתו של יוסף לתוכחה
העתידיה של הקב"ה, אולם בפסוק לא נאמר שיוסף הוכיח
את אחיו, אלא להיפך - נראה שיוסף מפייס את האחים
ומרגיע אותם.

בתשובתו מסביר ר' יהודה ליב את התוכחה הגלומה בדברי
יוסף לאחיו:

אבל הדבר פשוט כי עצם התוודעו אל אחיו
וקריאתו אליהם "אני יוסף", היה בזה בכדי תוכחה
עצומה ונוראה, שאחזם פחד פחדים, ולא יכלו
לפתוח פיהם, בראותם במו עיניהם סתירת כל דרכם
במשך כ"ב שנה,³ שהרי זו היתה תחלת השנאה, כמו
שכתוב (בפי וישב) "המלוך תמלוך עלינו"⁴ וגו', ומזה
נסתעף הענין כולו עד שדנוהו למיתה, וכעת עומדים
ומשתחוים למלך מצרים, והוא הוא יוסף אחיהם,
שנתקיימו כל דבריו, ולא כמו שחשבו הם, הרי
שטעו בכל, ולא היה דרכם נכונה כלל... וה"אני יוסף"
גילה לפנייהם כי לא דין ומשפט היה כאן ולא
כסנהדרין דנוהו, אלא שנאתם אותו קלקלה השורה,
ומצאו עצמם חייבים בכל! אשמים בכל! ומהמראה
הנורא הזה התכווץ לבם, ונפלו בפחד ורעדה, על
מכרם בכסף צדיק, ואביון עבור נעלים...

שתי המילים "אני יוסף" גרמו לאחים להכיר בטעותם
המתמשכת ביחסם אל יוסף. ברגע אחד התבהרה להם
התמונה שחלומותיו של יוסף התגשמו ושהם טעו כאשר
נהגו בו באכזריות; וכפועל יוצא מההבנה שהם טעו באופן
התייחסותם ליוסף, הכתה בהם ההבנה שכל מעשיהם היו
מונעים מנגיעה אישית. במשך כל השנים האחים הצדיקו
את דרכם והתנהגותם כלפי יוסף, ושכנעו את עצמם
שהמניע לפעולותיהם היה לשם שמים. המילים "אני יוסף"
הביאו את האחים לראות את נקודת המבט האובייקטיבית
על מציאות חייהם. באותו רגע "הורם המסך" מעל תקופה
של 22 שנים מאז מכירת יוסף; ומנקודת מבט זו התברר
שהמניע האמיתי למעשייהם האכזריים כלפי אחיהם יוסף
היה קנאה וצרות עין, ולא כוונות לשם שמים.

לאור הבנה זו במשמעות התוכחה של יוסף לאחיו, ר' יהודה
ליב מסביר את מהות התוכחה שהקב"ה עתיד להוכיח כל
אחד. הקב"ה יוכיח כל אחד ואחד לאחר מאה ועשרים
שנותיו בדומה לתוכחה שיוסף הוכיח את אחיו באמצעות
המילים "אני יוסף". אין בתוכחה זו ביקורת או הבעת עמדה
ביחס לדרכיו והתנהגותו של האדם; התוכחה היא בעצם
המפגש של האדם עם המניעים האמיתיים שעמדו בבסיס

3 בהנחה שיוסף נמכר בהיותו בן שבעה עשרה (עיינו בראשית, ל"ז, ב),
הרי שעברו שלוש עשרה שנים עד התייצבותו לפני פרעה (שם, מ"א,
מו), ומאותה שעה ועד התגלותו לאחיו עברו שבע שנות השובע
ושנתיים משנות הרעב (שם, נג - נד; מ"ה, ו); ומכאן שמשעת מכירתו
ועד התגלותו לאחיו עברו 22 שנים.

4 בראשית, ל"ז, ח.

1 בראשית רבה (וילנא), פרשת ויגש, צ"ג, י.

2 זהו שכתוב.

לה קץ ותכלית, וכדכתיב (תהלים מט') "עד נצח לא יראו אור", ומזה עד כמה יש לנו לשפוך לב כמים ותחנונים ידבר רש בתפלתנו לאל חי "שלא נבוש ולא נכלם לעולם ועד".

(שם, עמוד צד).

ג. התוכחה כהצדקת הקטרוג על ידי האדם עצמו

בדברי ר' יוזל הורביץ (הסבא מנהורדוק) אנו מוצאים פיתוח נוסף של הרעיון. ר' יוזל מתמודד עם שתי שאלות שמתעוררות לאור דברי המדרש, האחת על לשון המדרש והשנייה על הפסוקים. השאלה הראשונה נוגעת לכפילות הלשון במדרש "אוי לנו מיום הדין, או לנו מיום התוכחה". ר' יוזל מסביר מהו הדין ומהי התוכחה:

כי באמת יהודה בעצמו פסק הדין אשר מי שימצא אצלו הגביע ימות, ואעפ"כ⁸ "ויגש אליו יהודה"⁹ כי חשב אשר אם אמנם מצד הדין הוא אשם, וצריך לקבל עונש מות מ"מ¹⁰ נגש אליו להצדיק את עצמו מצד הויכוח, כמו שמבואר בתורה הגם שהוא בעצמו פסק עליו שהוא מחויב מיתה, ונמצא עתה שלא יכול להועיל שום טענות ומענות, בכל זאת ניגש אליו בויכוחים, כלומר אע"פ שעל פי דין הוא מחויב מיתה בכל זאת יש לו להתווכח בטענות להצילו לגמרי הרי לנו מזה שהויכוח גדול מהדין.

(מדרגת האדם, ירושלים, תשל"ו, דרכי החיים, פרק ח', עמודים רפו - רפז).

מה שראוי להיות על פי האמת הפשוטה הוא הדין; והדין במקרה של אחי יוסף היה כפי שקבע יהודה עצמו - שמי שנמצא הגביע בידו יומת (בראשית, מ"ד, ט). תוכחה, לעומת זאת, היא הטענות אותן יכול הנידון לטעון כדי להוכיח את צדקתו כנגד הדין. התוכחה אצל אחי יוסף באה לידי ביטוי בכך שיהודה ניגש לוויכוח עם יוסף מתוך מחשבה שיש לו טענות צודקות, שבכוחן לשנות את הדין. אולם, בפועל יוסף הצליח להוכיח ליהודה שהעונש צודק לא רק מצד הדין אלא גם מצד התוכחה; מכוח אותם טיעונים שיהודה העלה כדי להוכיח את צדקתו, הראה יוסף את טעותו, כפי שיבואר להלן. זוהי, לדעת ר' יוזל, משמעות התוכחה שיוסף הוכיח את אחיו. כהקדמה להסבר הרעיון מתמודד ר' יוזל עם שאלה שמתעוררת במהלך קריאת הפסוקים. מיד לאחר שמתודע יוסף לאחיו הוא שואל אותם: "העוד אבי חי". צריך להבין את משמעותה של השאלה ברגע מרגש זה, במיוחד לאור העובדה שהם כבר אמרו לו שהוא חי (שם, מ"ג, כח). וכך מפרש ר' יוזל את הדברים:

פעולותיו במהלך חייו. במשך החיים האדם אינו מודע לנגיעותיו האישיות ולמניעיו האמיתיים; אך לאחר מאה ועשרים, כש"יורם המסך" מעל שנות חייו, יתברר לו שגם המעשים הטובים שהוא עשה לא היו תמיד לשם שמים, אלא הם הותאמו לחשקים ולרצונות האגואיסטים שלו.⁵

בהמשך מוסף ר' יהודה ליב נקודה נוספת שכלולה בתוכחה האלוקית. אחד מהתירושים של האדם על מיעוט מעשיו הוא חוסר היכולת. לעתיד לבוא, כאשר יתברר לאדם גודל מעלת נשמתו, הוא יבין כמה כוח ועצמה היו בו, אותם הוא היה יכול לרתום לעשיית טוב. רעיון זה ר' יהודה ליב מדייק מלשון המדרש "כשיבוא הקב"ה ויוכיח לכל אחד ואחד לפי מה שהוא"; המובן של "לפי מה שהוא" הוא שהתוכחה לאדם היא לאור "מה שהוא", בהתאם לכוחותיו ויכולותיו האמיתיות.⁶

ר' יהודה ליב חותם את השיחה במשפטים הנוקבים הבאים:

הנה השבטים באמת נבהלו מפני יוסף אחיהם, אך כל זה לא נמשך אלא רגעים ספורים בעולם הזה, אבל אוי לנו מיום הדין, אוי לנו מיום התוכחה - בעולם הבא! כי שם התביעה תביעת נצח היא, ובושה תכסה פניו של האדם לעולמי עולמים, אין

5 ואלו הם דבריו:

ומעתה צא ולמד, יוסף קטנן של שבטים היה, ולא יכלו אחיו לעמוד מפני תוכחתו זו כאשר נתבאר, ק"ו כשיבוא הקב"ה ויוכיח לכל אחד ואחד לפי מה שהוא, כלומר: הרי כל דרך איש ישר בעיניו, ונמצא אדם חי כל ימיו הולך ומחשב לנפשו כי צדיק הוא בדינו, ומונה שבחי מעלותיו, וסופר שכר מצוותיו, ובדעתו שכבר מוכן לו מקום חשוב בגן עדן, ומצטייר לעצמו האין יוצאים מלאכי השרת כתות כתות לקבל פניו ומכריזים יבוא צדיק וגו', ואף אם יתבונן ויכיר איזה חסרון בשלמות נפשו, יתרץ את עצמו כי אין לו אשמה בדבר הזה כלל, שחקר ובדק כוחותיו, פשפש ומצא שיגע ועמל עד מקום שידו מגעת, והרי אין הקב"ה בא בטרוניא עם בריותיו וכו' וכו'. אבל מה נורא הפחד, וכמה גדולה הבושה, כשיבוא הקב"ה ויוכיח לו על פניו מן ההיפך אל ההיפך, כי במקום שחשב כי מצוות עשה ורצון בוראו קיים, יראה ברור כי לא עובד אלקים היה אלא עבד גמור לעצמו, לתאוותיו ורצונו, חשק נפשו וחמדת לבבו, ונמצא כל עבודתו רק ל"אל זר" שבגופו של אדם, הרי אומר זה יצר הרע, והרי אין כאן מצוות, אין כאן מעשים טובים, אלא חטאים ופשעים, עוונות ומרדים, נורא ואיום...

(שם).

6 וכך הוא אומר:

גם מה שתירץ את עצמו על חסרונו בקיום התורה שלא היה בכוחותיו להשיג יותר, הנה שם יפרדו כל חלקיו, ויתגלה לו כח נשמתו החצובה מתחת כסא הכבוד, וכי מלאכים ושרפים לא ידמו לו, והוא הולך חשכים כל ימיו, וסבור כי אין נוגה לו, ולא יוכל להשיג יותר, ומה מאד יתמה על עצמו ויתפלא האין טח מראות עיניו, ותעה בכל דרכי חייו. וזהו מה שהדגישו חז"ל ואמרו כשיבוא הקב"ה ויוכיח לכל אחד ואחד "לפי מה שהוא" כלומר: שכל אחד יראה מה הוא, ועד כמה גדולים כוחות נפשו, ולכשימדוד המרחק הנורא בין מה שפעל, לבין מה שהיה יכול לפעול, יבוש ויכלם עד מאד, לא יכילהו הרעיון.

(שם, עמודים צג - צד).

7 פסוק כ'.

8 ואף על פי כן.

9 בראשית, מ"ד, יח.

10 מכל מקום.

מופרך, אבל אחר הויכוח, הצדק אתו... על כולם יש לו תירוץ אחד, כי התקופה הנוכחית גורמת שהאדם לא יכול למדוד את עצמו במדות אבותינו כי כל דבר שבעולם צובט ומושך את לבו, וסוחב ודוחה אותו מן התורה... אמנם זה גופא מקטרג עליו, כי מהאמתלאות גופא יצמח הדין שיראו לו את הנגיעות שטמון בכל דרכיו, וכי רק הקנאה והתאוה והכבוד המה בעוכריו, ורק מהם יצא כל חסרון, והיה בידו להיות בחבורה גבוהה ולהשמר מתחילה מכל דק וחוט השערה ולא היה בא לידי כך... וז"ש חז"ל: "אוי לנו מיום הדין ואוי לנו מיום התוכחה", כי ה"אוי של יום הדין" הכל יודעים אותו, אבל ה"אוי של יום התוכחה", אין הכל יודעים, כי האדם סובר אשר יכול להראות כי אתו הצדק מה שנטה מן הדין... והאמת אשר גם ביום התוכחה יהיה "אוי" כי מה יוסף שהוא קטן שבשבטים כשאמר להם "אני יוסף" נבהלו מפניו, אעפ"י שנגש אייו יהודה בטענותיו, וסבר שהגם שעל פי הדין הוא מופרך, בכל זאת ינצח בטענות, וסוף יהיה שמהטענות גופא יצא הדין, וסבר להצדיק ונמצא מחייב, כמו שביארנו. כשיבא הקב"ה ויוכיח את כל אחד לפי מה שהוא, וידין לא נאמר, כי על הדין אין האדם מכחיש, ויודע כי הוא כולו מופרך, אלא על הויכוח הוא טוען וסובר ששם ינצח. וע"ז אמרו חז"ל כשיבוא הקב"ה ויוכיח את כל אחד לפי מה שהוא, כלומר, כל נגיעותיו, אשר בכל הדין שלו וכל ההיתרים שלו הוא מלא נגיעות וכל המיקל יגיד לו, עאכר"כ¹⁵...

(שם, עמודים רפח - רפט).

בסיום הפרק ר' יוזל מציע דרך כיצד יוכל אדם למנוע מעצמו את התוכחה של הקב"ה:

ועל כן חייב כל אדם לחקור ולברר לעצמו כל נגיעותיו, ויבקש האמת, כדי שלא לפגוש ב"אוי" הארוך שאין לו קץ, ואעפ"י שעומק הדין מכוסה, אבל עד מדרגה המכוסה יש מדרגה קודמת, שהיא בגדר אטומה, ויכול האדם לבררו, וכ"ש¹⁶ ע"י¹⁷ חבורה יצא ודאי האור האמיתי, ויכול לקיים התורה נקי מכל רושם של מדה רעה והרגל רע.

(שם עמודים רפט - רצ).

לדעת ר' יוזל, כבר במהלך החיים כל אדם יכול לברר את נגיעותיו. כלי מרכזי שמציע ר' יוזל כדי לברר את הנגיעות הוא החברה: אדם יכול להיעזר בחבריו למצוא את נקודות הנגיעה שלו, וכך הוא יוכל להכיר בנגיעות ולהתנקות מהן כבר בעולם הזה.

כמו שנוכל לבאר שהשאלה "העוד אבי חי" נקשר עם הקודם, והוא כמו בסגנון של בטול, כי בזה זרק טענותיהם בפניהם, כי כל הטענות וההתנצלות הם מחמת שדואגים צרת אביהם ובה רוצים לבטל הפסק, וע"ז¹¹ אמר להם "אני יוסף", שעשיתם עמי פעולה כזו אשר הוא נגד רצון אבינו, ואין לך דאגה יותר גדולה מזו, ובכל זאת לא חסתם על דאגת אבינו כלל, ומכרתם אותי מצרימה ועתה אשאל "העוד אבי חי כלומר: למה לא חסתם אז על צרת אביכם? למה לא בטלתם אז את הדין מפני הרחמנות? אם תאמרו אשר המכירה היתה נכונה מצד הדין, אבל לא היתה נכונה מצד דאגת האב, וא"כ אם קיימתם אז את הדין ולא חסתם על האב, גם עכשיו עשו כן, תעמדו על הדין ולא תחוסו על האב. כי מה בין דין זה לדין זה? אלא בע"כ¹² שמקודם לא היה דין לבד, אלא היתה גם נטיה דקה של קנאה, ולכן הכרעתם הדין על דאגת האב, ועכשיו הנטיה מצד השני, א"כ¹³ למה אתם צועקים עכשיו צרת אבינו, ובע"כ שגם עכשיו אינו דוחק לכם צרת אביכם אלא צרת עצמכם, א"כ כל טענותיכם בטעות. כששמעו הדברים האלה נבהלו מאד, כי הכירו את שהיה גנוז במצפוני תהלוכותיהם, והתברר להם כי כל המכירה היתה בטעות, וכל הטענות הם בטעות והמה מנוצחין בין מן צד הדין בין מן צד הויכוח. כאשר נופל הויכוח אז קם הדין שהמה מחויבים מיתה.

(שם, עמוד רפז).

בשאלה "העוד אבי חי" גנוזה, לדעת ר' יוזל, תוכחת יוסף לאחיו. שהרי טענתו של יהודה הייתה שלמרות שמצד הדין הם אשמים, יש לחוס על בנימין מתוך רחמים על אביהם הזקן. על כך משיב להם יוסף שאם אכן הם חסים על אביהם, הם לא היו מוכרים אותו לעבדות; ומכאן שהדאגה ליעקב היא רק תירוץ, והם מונעים משיקולים אנוכיים. ולכן, לא רק שהדין נכון מצד עצמו, אלא אף טיעונו של יהודה עצמו מחזקים זאת.¹⁴

לאור הדברים הללו מסביר ר' יוזל את משמעות התוכחה לעתיד לבוא:

אלא שיש בדעת האדם אשר אם אמנם על פי דין הוא כולו מופרך, וכל דרכיו הם נגד התורה על כל צעד וצעד, אבל יש לו טעמים ואמתלאות על כל חסרון ועל כל מכשול ויכול הוא להתווכח להראות כי היה אנוס מכל המפסידים והמפריעים, אשר לא היה יכול בשום אופן לקיים את התורה. והסיכום מכל דבריו אשר אם אמנם שעל פי פסק דין הוא

11 ועל זה.

12 בעל כרחנו.

13 אם כן.

14 מהלך מקביל בביאור הפסוקים נמצא ב"בית הלוי על התורה".

15 על אחת כמה וכמה.

16 וכל שכן.

17 על ידי.

"יהי רצון שלא נבוש בעולם הזה ולא ניכלם לעולם הבא".

* כל הזכויות שמורות לשיבת הר עציון ולנחמיה רענן, תשע"ג *
* נערך על ידי צוות בית המדרש הוירטואלי *

* בית המדרש הוירטואלי (V.B.M) ע"ש ישראל קושיצקי שליח *
* ישיבת הר עציון *
* The Israel Koschitzky Virtual Beit Midrash *
* <http://www.etzion.org.il/vbm> האתר בעברית: *
* <http://www.vbm-torah.org> האתר באנגלית: *
* *
* משרדי בית המדרש הוירטואלי: 02-9937300 שלוחה 5 *
* דוא"ל: office@etzion.org.il *
